

УДК 323:81'246.3(477)

Особливості дії фактору багатомовності у мовному просторі України

Олена Яковлева,

кандидат філософських наук, доцент
Київського інституту Бізнесу та Менеджменту

У статті розглянуто специфіку явища багатомовності в мовному середовищі України та особливості впливу цього фактору на розвиток сучасної мовної ситуації. Відзначено, що багатомовність, яка має неоднорівневий характер, є для українського мовного простору константною ознакою й зумовлена об'єктивною необхідністю. Звернуто увагу на актуалізацію проблеми багатомовності в різних її формах та проявах в умовах сучасного світу з характерними для нього глобалізацією соціальних відносин та комунікативних зв'язків, а також інформаційною революцією.

Ключові слова: багатомовність, одномовність, мовна ситуація, мовна політика, мовні практики, українсько-російська двомовність, комунікація, ідентичність.

The specificity of phenomenon of multilingualism in language environment in Ukraine and features of the influence of this factor on the development of modern linguistic situation is discussed in the article. It is noted that multilingualism, which has not a single-level character, is a constant feature for the Ukrainian language area and is caused by objective necessity. The attention is attracted to the problem of multilingualism in its various forms and demonstrations in the modern world with its globalization of social relations and communication links and the information revolution.

Keywords: multilingualism, monolingualism, language situation, language policy, language practices, Ukrainian-Russian bilingualism, communication, identity.

В статье рассматривается специфика явления многоязычия в языковой среде Украины, особенности влияния этого фактора на развитие современной языковой ситуации. Отмечено, что многоязычие, носящее неоднородный характер, является для украинского языкового пространства константным признаком

и обусловлено объективной необходимостью. Обращено внимание на актуализацию проблемы многоязычия в различных ее формах и проявлениях в условиях современного мира с характерными для него глобализацией социальных отношений и коммуникативных связей, а также информационной революцией.

Ключевые слова: *многоязычие, одноязычие, языковая ситуация, языковая политика, языковые практики, украинско-русское двуязычие, коммуникация, идентичность.*

Явище багатомовності в тому чи іншому вигляді присутнє у мовному середовищі більшості країн. Серед національних мовних просторів у світі монолінгвальних на порядок менше, ніж полілінгвальних, усього 6% [1, с. 53]. Загальною тенденцією розвитку є збільшення останніх за рахунок перших. Дія та вплив багатомовності на мовні практики, мовну політику, міжмовні взаємини за різних обставин, зумовлених особливостями кожної окремо взятої ситуації, відзначаються різноманітністю, не підлягаючи опису в однолінійному форматі. Відкриваючи нові додаткові можливості й несучи із собою нові шанси, багатомовність у той же час здатна створювати певні виклики, актуалізувати загрози, що їх теоретично можна було б уникнути, залишаючись в одномовному режимі, законсервованому від будь-яких зовнішніх впливів і надійно захищеному від впливу глобалізації. Так, зокрема, саме під впливом фактору, про який ідеться, здатна загострюватися така вагома з огляду на її суспільно-політичний потенціал дилема, як співвідношення ціннісних орієнтацій і комунікативної функціональності. Попри це, в Європейському Союзі багатомовність розглядається як запорука, причому, безальтернативна, успішного гуманітарного розвитку, як один з вагомих інструментів формування спільної європейської ідентичності.

В Україні й сама багатомовність, й можливості, що їх перехід до неї спроможний відкрити, лишаються поза увагою. Це, насамперед, пояснюється домінуванням у суспільній свідомості та у політичному дискурсі уявлення, згідно з яким найпривабливішою перспективою для вітчизняного мовного середовища слід вважати встановлення режиму одномовності, в рамках якого українська як єдина державна й як рідна для більшості населення країни здобуде унікальну можливість подолати наявний нині розрив між її офіційним статусом і реальним обсягом використання. Українсько-російська двомовність, яка значною мірою визначає характер та особливості нинішньої української мовної ситуації, при цьому розглядається як атрибут такого явища, як „постардянськість”, якого слід якомога швидше позбутися.

Варто звернути увагу на те, що для українського мовного середовища багатомовність є однією з особливостей, які можна вважати константними протягом тривалого історичного періоду, починаючи з перших кроків становлення української мови. Витоки цього явища на теренах

традиційного компактного проживання українського етносу сягають XIV-XV ст., тобто часу, з якого розпочинається формування української нації. За час, що минув, не було жодного історичного етапу або епізоду, коли б мовна ситуація в Україні характеризувалася одномовністю. Процес виокремлення з давньоруської етнічної спільноти української нації супроводжувався, з одного боку, формуванням української літературної мови, а з іншого, українсько-російською мовною взаємодією, однією з пріоритетних форм якої було їхнє співіснування на українській етнічній території.

Явище багатомовності зумовлене об'єктивною необхідністю. Одна мова, якщо й здатна забезпечити її носієві увесь спектр потреб, то лише частково, до певної міри й на певному рівні. Ідея „семіотичного білінгвізму” в культурі [2, с. 266] спрацьовує й на мовному матеріалі. У найбільш загальному вигляді її втілено у „принципі додатковості”, який передбачає щонайменше два погляди з різних точок зору, які у своїй сукупності дають повнішу картину, ніж один погляд, незалежно від того, наскільки той повний, об'єктивний, вичерпний. Будь-якій мові для повноцінного існування й розвитку потрібна взаємодія з іншими мовами або, як її кваліфікують філологи, міжмовна інтерференція, а відтак - потрібні мови-партнери.

Навряд чи коректно було б розглядати міжмовну взаємодію як виключно позитивний процес, змістом якого є загальне удосконалення, збагачення, гармонійний розвиток усіх її учасників. Мовна сфера, як і будь-яка інша, не позбавлена гострих, зокрема й антагоністичних, суперечностей, невідривна від них. Саме вони визначають її здатність до вдосконалення та розвитку. Мови різних націй і народів світу, так само, як і самі ці нації і народи, перебувають у перманентній боротьбі за існування, конкуруючи і власне за „місце під сонцем”, і за якість цього „місця” з іншими. Перегони за виживання у сфері мов не менш жорсткі й жорстокі, ніж в інших сферах життя. Отже, взаємодія - це не лише обмін досягненнями й можливість опертися на плече друга, а передусім змагання, засноване далеко не на головному олімпійському постулаті: „головне - не перемога, а участь”, - і не на принципі fair play. Це - конкуренція за право зберігати статус і функції, не звужуючи сферу свого застосування, а, можливо, навіть розширюючи її.

Неоднорівневий характер багатомовності простежується у тому, що разом з використанням суб'єктом мовлення двох мов на одному й тому ж самому *рівні-страті* частіше різні мови використовуються в різних *рівнях-стратах*, через що кожна з них закріплюється за відповідним *стратом*. Скажімо, для середовища Києва й інших великих міст України (крім сходу та півдня) типовою є ситуація, коли в сім'ї використовується виключно українська, у садку, школі, на роботі - ситуативно регульована комбінація української і російської, у сфері бізнесу - переважно російська та англійська, у сфері науки, музики, кіно, театру тощо - англійська та російська.

Одним з безпосередніх результатів багатомовності слід вважати зміну індивідуальної та групової картини світу, а також так званої „культурної мови” (культурно-мовного коду) [3, с. 279] у її носіїв внаслідок взаємодії та взаємовпливу мов, якими володіє певна особа чи які використовуються певною групою й які у своїй сукупності створюють ефект багатомовності.

Альтернативою багатомовності є одномовність (монолінгвізм). Щоправда, в умовах сучасного світу з притаманними для нього, з одного боку, глобалізацією як всесвітньою багаторівневою мережею найрізноманітніших зв'язків, з іншого, - безпрецедентно високим рівнем розвитку технічних засобів комунікації, - зустріти її у чистому вигляді майже неможливо. Проте як абстракція, як теоретична можливість, яка, задовольняючи всім необхідним умовам і передумовам, має шанс за певного збігу обставин реалізуватися на практиці, - одномовність поза всяким сумнівом заслуговує на увагу не меншою мірою, ніж багатомовність.

Багатомовність як соціально-політичний феномен існує у різного роду контекстах, одне з важливих місць серед яких посідає, скажімо, політичний. Не менш важливий контекст геополітичний, пов'язаний з визначенням місця нової української держави у світовій системі міжнародних відносин, її регіональних і міжрегіональних підсистемах, інтеграційних проєктах [4, с. 154].

Політичний контекст багатомовності формується внаслідок поширення власне лінгвістичної та мовно-культурної проблематики у сферу політичного процесу, супроводжуване чи то спонтанною, чи цілеспрямованою адаптацією мовних явищ до потреб політики, формуванням на основі цієї адаптації специфічного різновиду окремих - мовно-політичних - аспектів з кола цієї проблематики. Суто мовні явища та проблеми, перетворені на інструмент політичної діяльності, втрачаючи одні особливості, набувають інші.

Багатомовність в Україні, якщо порівнювати її з аналогічними явищами в інших мовних ареалах, державах, регіонах, матиме, щонайменше, одну особливість, яку можна було б кваліфікувати як значною мірою унікальну. „Українська” багатомовність у переважній більшості випадків являє собою де-факто українсько-російську двомовність, яка в окремих випадках перетворюється на три- або чотиримовність завдяки появі одного або двох додаткових елементів і характер якої помітно коливається залежно від регіональної приналежності. Одним з поширених варіантів українсько-російської двомовності є варіант співіснування одного з діалектів української мови та „української” російської (тобто українського варіанту російського).

„Російський” фактор для багатомовності в Україні завжди відігравав особливу роль. Така ситуація зберігається й нині, ще більшою мірою ускладнюючись і загострюючись на загальному тлі процесів, пов'язаних з переходом до якісно нової стадії процесів українського державного

будівництва, остаточної емансипації української політичної нації як державної, а також пошуку нової національної ідентичності.

Актуалізація проблеми багатомовності в різних її формах та проявах в умовах сучасного світу з характерними для нього глобалізацією соціальних відносин, інформаційною революцією й низкою інших ознак висуває її на авансцену сучасного інтелектуального й духовного розвитку. Її можна вважати однією з головних для сучасних суспільств в усьому світі й для глобального, загальносвітового „над-“ або „транссуспільства“, яке, як вважає дехто з фахівців, перебуває у стадії становлення. Надзвичайною злободенністю відзначається ця проблема й для українського суспільства на етапі його нинішньої трансформації. Під впливом низки обставин різноманітного характеру й змісту в Україні вона набула додаткової ваги й особливої гостроти, набувши виразного політичного звучання і перетворившись ще й на важливий (до того ж, неоднозначний та дискусійний) елемент розвитку держави і суспільства.

Одним з факторів, котрі зумовлюють підвищений ступінь соціальної проблемності феномену багатомовності, є її роль у самоідентифікації особистості, а також ідентифікації її - особистості - з іншими особистостями. Багатомовність вже самим фактом свого існування ускладнює таку ідентифікацію на підставі спільності як рідної мови, так і основної мови повсякденного спілкування в тому чи іншому мікроколективі, колективі, макроколективі тощо. Для формування нової колективної ідентичності українства багатомовність теж має неабияке значення. Саме багатомовність за певних обставин могла б виконати функцію недопущення ентропії в українському національному мовному й культурному середовищі.

З погляду аксіології багатомовність амбівалентна: залежно від обставин, від конкретних особливостей ситуації та її контексту вона може бути позначена і позитивною, і негативною, і нейтральною оцінкою.

У рамках ситуації, яка нині має місце в Україні, явище багатомовності несе із собою як певні нові можливості й шанси, так і загрози та виклики. Одна із загроз зумовлена, зокрема, тим, що кожна з мов світу являє собою особливу форму життя. Особливу й неповторну ніколи, ніде, ні за яких обставин. За умов багатомовності такі мови, як українська, відчують на собі вплив інших мов-„партнерів“ по багатомовності, наслідком чого може виявитися часткова втрата ними початкової самобутності й унікальності. Зникнення мови може зумовити зникнення самої нації, яка є її носієм. Хоча саме такий хід подій не слід вважати ані обов'язковим, ані, тим більше - запрограмованим. Зникнення мови може „потягнути“ за собою зникнення нації або етносу, проте може не призвести до цього.

Багатомовність українського суспільства й держави є продуктом історичного розвитку. В її основі лежить, з одного боку, поліетнічний характер суспільного організму, з іншого, - наявність етнічних українців, які вважають рідною мовою російську, а також реальної і повноцінної з огляду на ступінь володіння кожною з мов українсько-російської двомовності

частини української нації. З огляду на особливості практичного виявлення багатомовності українська державна й етнічна територія неоднорідна. Етномовна картина України вирізняється неабиякою строкатістю. Регіональні відмінності простежуються в цьому плані чітко й виразно, надаючи ситуації в цілій групі регіонів специфічного вигляду й додаючи до традиційного переліку мов, присутніх у мовному арсеналі українців як елементи багатомовності – українська, російська, польська, – ще й такі мови, як румунська, угорська, словацька, татарська, грецька, болгарська та ін. Останнім часом у зв'язку зі збільшенням кількості шлюбів громадян України з іноземцями усе більшого поширення набувають донедавна поодинокі й екзотичні варіанти двомовності, у рамках якої українська мова як одна з двох рідних поєднується з англійською, французькою, німецькою та ін.

Одна з характерних рис української багатомовності – різноваріантність з огляду на дихотомію: літературна мова – діалект. У свідомості носіїв мови у цілому ряду регіонів (у тому числі – місць компактного проживання етнічних українців за межами сучасної державної території України) можуть співіснувати літературна мова та діалект або діалект однієї мови та діалект іншої мови. Можливий і варіант співіснування діалектів тієї самої мови.

На новітньому етапі історичного існування й розвитку (кінець ХХ ст.), після відновлення української національної державності, державне єднання територій з населенням, яке говорить однією (українською – О. Я.) мовою або переважно нею мало певну специфіку, зумовлену процесом глобалізації. Внаслідок дії фактора глобалізації таке державне єднання для таких країн, як Україна, нині поєднує в собі, щонайменше, три елементи мовної практики: вдосконалення мови титульної нації як державної; модернізацію державної мовної політики, сконцентрованої на покращення на державній „мовній мапі” з урахуванням мовних практик національних меншин; вироблення нового алгоритму існування державної мови на міжнародному рівні, її взаємодії з іншими мовами (у тому числі, міжнародними й світовими).

Сучасний стан з багатомовністю в Україні зумовлений взаємодією двох провідних тенденцій: з одного боку, тієї, що спирається на природний розвиток мовної поведінки окремих груп населення та їхніх членів, з іншого, – тенденції, сформованої на підставі державної мовної політики й концепту мовної ситуації, покладеного в її основу. У поліетнічних суспільствах як мовна поведінка особистості й колективу, так і мовна політика держави відзначаються особливою складністю. Підвищений ступінь проблемності явища багатомовності в сучасній Україні визначається без перебільшення ключовим значенням мовного питання у процесах державного будівництва та консолідації української нації вже не лише як суто етнічної, а як політичної.

Додаткової складності цій проблемі в українських умовах надають позалінгвістичні фактори: внутрішньо- й зовнішньополітичний контексти. Значення першого впливає з того, що „мовне” питання використовується як одна з ділянок ідеологічно-іміджевих дискусій і політичної боротьби. Другого – з наявності як самого факту існування Росії та її ролі в українській історії, так і „репутацією” російської мови як одного з важелів здійснення цієї ролі, в тому числі - на шкоду українським національним інтересам. „Імперсько-колоніальний” характер, притаманний, нібито, російській мові у її відносинах з українською за умови штучного педалювання деяких особливостей мовної взаємодії в її історичному вимірі й замовчуванні інших висувається на авансцену суспільного сприйняття, затьмарюючи інші аспекти українсько-російських мовно-культурних відносин і, зокрема, де-факто нівелюючи все те, що пов’язане зі спільним походженням, спорідненим розвитком, типологічною близькістю мов і культур.

Подібний підхід значною мірою заснований на специфічному комплексі неповноцінності в оцінці української мови та її співвідношення з російською, супроводжуваному бажанням довести перевагу своєї мови над чужою. Між тим, романтично-патріотичні емоції тут абсолютно ні до чого. Українська й російська мови багато в чому є рівні й рівнозначні. Разом з тим, російська є ще й однією зі світових мов, до яких українська не належить. Російська мова традиційно виконувала й продовжує виконувати роль посередника між українцями та світовою культурою, дозволяючи споживати здобутки цієї культури, недоступні у перекладі рідною мовою. Російська мова - це мова надзвичайно багата і плідної російської культури, без знайомства з якою і знання якої важко уявити собі культурну людину незалежно від її національної приналежності й кількості мов, якими вона володіє.

Український лінгвогенез невідривний від етногенезу, хоча, разом з тим, має свою специфіку, свій власний темпоритм, свої особливості реагування на ті чи інші історичні катаклізми, які зумовлюють перерву еволюційного розвитку, пришвидшуючи його, каналізуючи певні складові цього процесу чи й увесь процес загалом у непрогнозованому, невмотивованому попередніми обставинами напрямку. Формування української мови на всіх без винятку етапах її становлення, розвитку й наступної кодифікації як літературної відбувалося у тісному контакті й взаємодії з мовою російською. Взаємодія - це об’єктивний процес, який можливо пригальмувати або спотворити шляхом зумисного втручання „збоку”, але неможливо зупинити. Українсько-російська мовна взаємодія (інтерференція та конвергенція) триває й нині, хоча й, можливо, ставлення до неї зазнало помітних змін, передусім, під впливом політичних факторів і обставин. Тут має місце дихотомія: „диктум” (фактичний зміст явища) – „модус” (індивідуальна та колективна оцінка цього явища). Поширений нині в Україні негативний модус (по відношенню до ролі російської мови та

її впливу на українську мову протягом її історичного розвитку) не можна вважати нормальним і конструктивним.

Для України, котра теж перебуває на стадії трансформації, принципово важливу роль, яка ускладнює загальну ситуацію, привносячи до неї додаткові проблеми, відіграє, крім усього іншого, дисбаланс мовної ситуації не лише на *екzogлосному*, а й на *ендоглосному* рівні. Внаслідок особливостей етнічного походження та історичного розвитку багатомовність в Україні виростає на ґрунті природної українсько-російської або російсько-української двомовності, що зумовлює появу низки специфічних ознак і особливостей.

Окрім українсько-російської й російсько-української двомовності, для мовної ситуації в багатьох регіонах України характерна українсько-російська *диглосія*, тобто одночасне, рівноправне існування обох цих мов з використанням кожної з них для забезпечення потреб суспільної комунікації у різних функціональних сферах. При цьому суб'єкт здійснює свідомий вибір мови, яка відповідає тій чи іншій комунікативній ситуації та супроводжує цей вибір індивідуальною оцінкою на підставі поєднання критеріїв доцільності, статусності (престижності), дійсної чи уявної елітарності тощо.

В Україні внаслідок певних обставин і процесів почалася боротьба проти російської мови не лише як проти національної, а й як проти мови міжнаціонального спілкування на певному просторі (яка тепер уже не має формалізованого статусу, як це було за часів існування СРСР та соцтабору, але продовжує залишатися такою де-факто), а також як однієї зі світових мов. Внаслідок цього завдається удар і по такому явищу, як „український варіант російської мови” (або – „українська російська”), який вважає своєю рідною мовою значна частина громадян України і самий факт існування якого слід розглядати як явище, в цілому позитивне для української культури.

Для України як для національної держави, котра продовжує перебувати на стадії остаточного формування, ускладненою трансформацією державно-політичної, соціально-економічної, духовної систем, зберігає особливу вагу й актуальність *„аксіома національної державності”*, згідно з якою в державі такого типу, як українська, мова, яка є рідною для більшості членів титульної нації, має бути єдиною державною. Додатковим аргументом на користь саме такої моделі може служити тривалий період існування української мови за умов недержавного розвитку нації, під тиском з боку інших мов, котрі мали статус державних у державах, у складі яких перебували українці.

Враховуючи глобальний контекст, одним із важливих завдань на сучасному етапі історичного розвитку стає завдання модернізації як у широкому, так і у вузькому розумінні в усіх сферах державного й національного життя. Потреба модернізації гостро відчувається зокрема й у галузі дальшої розбудови національної держави, становлення якої

поки що продовжує відбуватися з певним відставанням за моделлю „наздоганяння й компенсації”. Відтак, аксіома, про яку йдеться, доповнюється й уточнюється ще кількома елементами, продиктованими реальною мовною ситуацією, особливостями державної мовної політики, характером індивідуальної мовної поведінки і колективних мовних практик національних меншин та територіальних громад тощо. Мається на увазі, що втілення в життя „аксіоми національної державності”: одна титульна нація - одна державна мова, - має здійснюватися на основі врахування реальної мовної ситуації та її динаміки з поправкою на „особливі випадки”, але неодмінно з позиції того стану справ у коротко-, середньо-, довгостроковій перспективі, який з точки зору державних інтересів оцінено як бажаний і корисний з огляду на потребу забезпечення загальнодержавного й національного розвитку й поступу.

Виходячи з нинішніх реалій, це передбачає створення складної, багаторівневої системи, яка ґрунтується на єдиній державній мові, але аж ніяк не вичерпується нею, включаючи ще й офіційне вживання кількох різних мов на рівні місцевого самоврядування там, де в цьому, дійсно, існує потреба, функціонування кількох мов освіти, культури, науки, інформації, а також особливий захист для мов „міноритарних” національних меншин.

Особливого значення набуває закріплення - як законодавчо, так і практично - на державному рівні *мови виховання, мови освіти* тощо з додержанням усіх писаних і неписаних демократичних правил і норм, які регулюють відносини у мовній, мовно-культурній, мовно-політичній сферах.

Супроводжуватися таке закріплення мало б, окрім усього іншого, безумовною відмовою від примусового розширення виключної сфери використання державної мови, наслідком якого може виявитися витіснення нею мов „адміністративних”, „культурно-освітніх” або „приватних”. Модерна держава, крім того, щоб гарантовано забезпечити повноцінне функціонування державної мови, має дбати про не менш забезпечене функціонування мов іншого рівня й статусу, одним з важливих формальних показників чого мало б бути збереження мов традиційного користування в адміністративному, культурно-освітньому й, особливо, сімейно-побутовому обігу всіх без винятку національних меншин та територіальних громад.

Література:

1. **Селіванова О. О.** Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
2. **Руднев В. П.** Словарь культуры XX века. Ключевые понятия и тексты / В. П. Руднев. – М. : Аграф, 1999. – 384 с.
3. **Гірц К.** Інтерпретація культур. Вибрані есе / К. Гірц. [пер. з англ. Н. Комарова]. – К. : Дух і Літера, 2001. – 542 с.